

laissez faire los te maken: de eerste sociale wetten getuigden er van. Het ongebreideld economisch liberalisme had zijn tijd gehad. Bijkans twee generaties had het zijn stempel gedrukt op de samenleving, en niet alleen in economisch opzicht. Het gold in het Nederland van na 1848 als een natuurlijke zaak dat bourgeoisie en, in mindere mate, aristocratie de lakens uitdeelden. De grondwet van 1848 had de feitelijke macht van de Koning slechts beperkt om die van de *anciens et nouveaux riches* uit te breiden. De uitoefening van het kiesrecht was gebonden aan vermogen of inkomen. Ruim dertig jaar later, 1880, kon nog slechts 13% van de volwassen mannen aan verkiezingen deelnemen. Het was geen wonder dat bij de, het lot van het land bepalende, liberalen en conservatieven, hoezeer ook onderling verdeeld, de overtuiging stand hield dat 's lands bestuur, met uitsluiting van andere groepen, een hun van nature toekomend recht was. Toen de anti-revolutionaire leider Kuyper in 1901 zijn ministerie vormde, liet hij zich een opgave verstrekken van de politieke kleur der burgemeesters in de verschillende provincies. Welnu, van de 180 gemeenten in de godsdienstig en politiek gemengde provincie Zuid-Holland hadden 11 een anti-revolutionaire, 3 een rooms-katholieke en 3 een christelijk-historische burgemeester; alle 163 overige waren liberaal. Van de 124 schoolopzieners in het gehele land waren er in 1900 niet minder dan 94 liberaal. 'Het exclusivisme', aldus de geschiedschrijvers der Anti-Revolutionaire Partij, 'is een van de meest tergende kenmerken der liberale overheersing geweest.'¹ Het heeft zich, vooral in de hogere ambtenaren-regiën lang gehandhaafd, lang na Kuyper zelfs. De Utrechtse banketbakkerszoon mr. J. R. M. van Angeren die zijn minister van justitie, Gerbrandy, als secretaris-generaal naar Engeland vergezelde (en Gerbrandy had een reeks brieven ontvangen waarin hij als gereformeerde tegen zijn katholieke medewerker nadrukkelijk gewaarschuwd werd²), was de eerste katholiek geweest die ooit deze rang op een der Haagse departementen bereikt had.

Dat was mei 1940. Wij verliezen ons eigenlijk onderwerp niet uit het oog.

Ook niet, en bij uitstek niet, wanneer wij er op wijzen dat de belangrijkste geestelijke en politieke stromingen die Nederland vóór de tweede wereldoorlog kende, juist een reactie waren op de liberale overheersing en het liberale exclusivisme uit de tweede helft der negentiende eeuw dat hier dus eerst, zij het beknopt, aangeduid moest worden. Een reactie – maar daar zij nog dit aan toegevoegd dat, als wij dit liberalisme zien, niet als voltooiër maar

¹ J. A. de Wilde en C. Smeenk: *Het volk ten baat. De geschiedenis van de AR-partij* (1949), p. 195. ² J. R. M. van Angeren: 'Nederlandse regering in Londen', p. 2. (Collectie van Angeren).